

אוות ישראל
מכללה אקדמית לחינוך

כנס מדעי בינלאומי

ליבי במזרח

**מעגלי החיים בקהילות ישראל
בארצות האסלאם בעת החדשה**

תשפ"א

תכנית הכנס ותקצירים

עריכה: משה רחימי

מבוא

כנס לבי במזרח מעגלי החיים בקהילות ישראל בארצות האסלאם

ברוכים הבאים לכנס ליבי במזרח

כנס זה, החמישי בסדרה, ימשיך את הדין בחקר תולדות יהודי המזרח, כדי להעשיר ולהרחיב את תחומי המחקר ההיסטורי היהודי ולהשלים פערים במידע ובתרבות של יהודי המזרח. הכנסים שהחלו לפני 4 שנים, התמסדו ותפסו מקום בעולם המחקר וההוראה ובתודעה הציבורית והחברתית. גם הכנס החמישי – מעגלי החיים בקהילות ישראל – נועד להרחיב תחום מחקרי נוסף שאף בו ספונים אוצרות ידע שטרם נדונו כראוי. הכנס נועד לאגד ולהביא תחת קורת גג אחת חוקרים ומומחים מתחומי מחקר שונים בנושא רב גוונים, גיאוגרפית וחברתית.

מקום רחב במסגרת הכנס יינתן לכל תחומי התרבות, החברה והכלכלה של מעגלי החיים של הקהילות היהודיות באזורים הגיאוגרפיים ממזרח וממערב. מפגש מחקרי זה אמור גם להביא לידי ביטוי את מגוון חיי הקהילות ואת מגוון המשמעויות של הזיקה בין מרכיבי החברה היהודית.

כנס מדעי בינלאומי זה מיועד במהותו גם להעצמת התודעה והזהות החברתית, שהם חלק מתוצרי המחקר ההיסטורי. המטרה והתקווה – להגביר את המודעות הציבורית לנושאים חשובים אלו.

הכנס מאורגן על ידי מכללת אורות ישראל בשיתוף עם האיגוד הבינלאומי למשפט עברי והפיקוח על לימודי ההיסטוריה בחמ"ד.

אנו מקדמים בברכה את כל המתכנסים ומודים למרצי הכנס התורמים מזמנם וחולקים בחכמתם.

תודה לוועדה האקדמית של הכנס, אשר גייסו וניפו, קראו ותקנו, עד שהוציאו סולת נקייה מתחת ידם.

אנו מקדמים אתכם בברכה ומאחלים כנס פורה, מעניין ואף מאתגר.

הרצאות הכנס

שם המרצה	נושא ההרצאה	מוסד אקדמי
ד"ר אורנא בזיז	החינוך היהודי בעיר אגדיר מהיווסדה עד חורבנה (1912-1960)	מכללת דוד ילין
גב' מרב בלאיש	הנשים בקהילות הספרדיות-אוריינטליות בניו יורק בתחילת המאה העשרים: בין אמריקניזציה לשימור זהות ומסורת	המחלקה למורשת ישראל, אוניברסיטת אריאל
פרופ' אהרן גימאני	פנקס בית הדין הגדול בצנעא	המחלקה לתולדות ישראל ויהדות זמננו, אוניברסיטת בר-אילן
ד"ר איל דודסון	צוהר אל עולם הילודה וההורות בחברה היהודית, על פי ספרות חכמי צפת במאה השש עשרה	מכללת אורות ישראל מכללת הרצוג
ד"ר יוסי זיו	ברית מילה בביתא ישראל	מכללת אורות ישראל, מכללת שאנן
ד"ר אליהו יוסף	התמודדות חכמי מרוקו עם ההתבוללות במאה העשרים	מכללת שאנן, מכללת תלפיות
פרופ' לאה מקובצקי	פשיטות רגל של סוחרים יהודים במאה השמונה עשרה ובמחציתה הראשונה של המאה התשע עשרה	החוג להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת אריאל
הרב הראל מקייס	עולמות נפגשים: הפיוט והתנועה הציונית	קדומים
הרב אורי סמט	תמורות בדיני משפחה במרוקו של תחילת המאה העשרים - חידושם של חכמי מרוקו בשאלת נישואי כהן לבת נכרי	מכללת אורות ישראל, מכללת הרצוג
הרב פרופ' משה עמאר	עימות בין מסורות מגורשי ספרד ויהודי מרוקו בדורות שלאחר הגירוש	המכללה האקדמית אשקלון ומכללת אונו
פרופ' שאול רגב	תקנות ומנהגים כביטוי למנהיגות של חכמי בבל	המחלקה לתולדות ישראל, אוניברסיטת בר-אילן
פרופ' עמיחי רדזינר	הראשון לציון הרב יעקב מאיר ופסיקתו בעניין קידושי הילדה חסיבה	הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת בר-אילן
פרופ' יוסף שיטריט	על שני טקסים של יהודי מרוקו להגנה על הזכר הנולד לפני ברית מילה: טקס החדקה וטקס התחדיד	החוג ללשון עברית, אוניברסיטת חיפה
גב' אסתר שקלים	מקורם הזורואסטרי של חג המימונה ומקבילותיו בארצות האסלאם	החוג להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת ת"א
ד"ר יוסף שרביט	פסיקה בעין הסערה, באגן הים התיכון (1908-1915): בין טכנולוגיה לסמכות רבנית	המחלקה לתולדות ישראל ויהדות זמננו, אוניברסיטת בר-אילן

תקצירים

החינוך היהודי בעיר אגדיר מהיווסדה עד חורבנה (1912-1960)

ד"ר אורנא בזיז

העיר אגדיר (דרום מערב מרוקו) נבנתה ב-1912 וחרבה ברעש גדול בשנת 1960. הצרפתים בנו אותה לצרכיהם בתקופת ה"פרוטקטוראט הצרפתי", אשר קיבל חסות על מרוקו עד שנת 1956. העיר החדשה משכה אליה עשרת אלפים זרים שהתגוררו בעיר המודרנית לצידם של שלושים אלף מרוקאים. אגדיר הצטיינה לא רק באוכלוסייה מגוונת אלא גם בסגנונות שונים בתחום האדריכלות, הגינון, הכלכלה והחינוך יוצא הדופן.

הקהילה היהודית מנתה כשלושת אלפים נפש. זו היתה קהילה מאורגנת מאד ומושתתת על ערכי המסורת והמודרנה. מחד גיסא, היהודים היו מקומיים, כלומר מרוקאים. מאידך גיסא פניהם למודרנה ולעולם הגדול. הם היוו גשר חי בין הצרפתים היזמים לבין המקומיים.

ההרצאה תבדוק ותדון בנושא החינוך בעיר אגדיר. מה ייחודו של החינוך היהודי באגדיר? אלו מוסדות חינוך פעלו בעיר אגדיר? מה היו שיטות ההוראה? מי היו המורים? היכן הוכשרו? האם התאפיין החינוך ב"צרפתיותו"? ב"עבריותו"? האם היה זה חינוך דתי? ציוני? האם הוא התנגש עם המרוקאי?

על אלה ועוד אנסה להשיב בהרצאתי בכנס הבודק את הנושא "מעגלי החיים בקהילות ישראל בארצות האסלאם בעת החדשה".

הנשים בקהילות הספרדיות-אוריינטליות בניו יורק בתחילת המאה העשרים: בין אמריקניזציה לשימור זהות ומסורת

מירב בלאיש

בשנות ההגירה הגדולות לארצות הברית בסוף המאה התשע עשרה ותחילת המאה העשרים הגיעו לארצות הברית כ- 2.2 מיליון יהודים, מתוכם לפחות כ- 50 אלף יהודים לא אשכנזים. יהודים אלו השתייכו במקורם ליהדות ספרד, והגיעו מרחבי האימפריה העות'מנית המתפוררת, בעיקר מתורכיה, ארצות הבלקן והלבנט המזרח-תיכוני. הגירה זו על קהילותיה הייחודיות והשונות נחקרה מעט מאוד, וחלקה בפסיפס היהודי אמריקני נעדר כמעט לחלוטין. ההרצאה דנה במקומן ובמעמדם של הנשים הספרדיות בקרב קהילותיהן בלואר איסט סייד בניו יורק, בעיקר בשנות ההגירה הראשונות שלהן, ברבע הראשון של המאה העשרים. הדיון בהרצאה מתבסס על ההנחה, כי יש לבחון נושאים אלו הן ביחס לקהילות המוצא שלהן באימפריה העות'מאנית והבלקן, והן ביחס להתפתחות המתרחשת במעמדם ובמקומן במדינתן החדשה.

הדיון בנושא מחולק לתחומי החיים השונים: חינוך, עבודה, משפחה, פעילות חברתית-קהילתית וציונות.

בכל תחום נבחנת שאלת האמריקניזציה לצד שאלת שימור הזהות הספרדית-מזרחית הייחודית. בהרצאה אראה כיצד המעבר החד מהמולדת באימפריה העות'מאנית לארצות הברית האיץ תהליכים מסוימים בקרב הנשים הספרדיות, במיוחד בתחום התרבותי והחברתי ובתחום ההשכלה לבנות, וכיצד החלו תופעות חדשות שלא היו קיימות במולדת הישנה. כך למשל מעורבות הנשים בחיי הקהילה עלתה מאוד, והן לקחו על עצמן תפקידים רבים הקשורים במפעלי צדקה ובדאגה לכלכלת הבית.

הדיון באישה הספרדית-אוריינטלית, מעמדה, התפתחותה ושילובה בחברה האמריקאית שופך אור על קהילות ספרדיות-מזרחיות נשכחות, וממחיש את הייחודיות התרבותית והמסורת של קהילות אלו בניו יורק של תחילת המאה ה-20.

פנקס בית הדין הגדול בצנעא

פרופ' אהרן גימאני

ה"מסודה" היא פנקס בית הדין הגדול בעיר הבירה צנעא, שסמכותו הייתה פרושה על הקהילות ברחבי תימן. במסודה נרשמו בעיקר תקצירי הפסקים שניתנו על ידי חברי בית הדין, ונקרא גם בשם ספר הזיכרונות. פסקי הדין המקוריים בחתימת הדיינים נמסרו למתדיינים. פירוש המילה "מסודה" בערבית הוא השחורה, והכוונה "כתובה שחור על גבי לבן", ובמשמעות שבה מתבהרים העניינים.

ביקורי בארכיון בית המדרש לרבנים בניו יורק (J.T.S.), מצאתי חליפת מכתבים בין פרופ' רצהבי מתל אביב לרב יוסף קורח שהתגורר בצנעא בשנות הארבעים של המאה העשרים, ומהם רואים את התעניינותו של פרופ' רצהבי בנושא המסודה. במכתבים נזכרו החלקים המצויים ברשות משפחת קארה, שירשום מזקניהם - הרב יוסף קארה ומבנו הרב סלימאן קארה שניהנו בתפקיד אב בית הדין במשך 78 שנים, בשנים תרע"ב-תרמ"ט (1812-1889). כמו כן נזכרו החלקים מן הפנקס הקדום, שהגיע לידי הרב יחיאל יצחק הלוי בתוקף תפקידו, כשהיה הרב הראשי בשנים תרס"ה-תרצ"ב (1905-1932), והם מצויים ברשות יורשיו. גם נזכרו אלה שהגיעו לידי הרב עמרם קורח בתוקף תפקידו, כשהיה הרב הראשי האחרון של יהודי תימן בגלותם, בשנים תרצ"ה-תש"ט (1935-1949), והם מצויים ברשות יורשיו.

המסודה שעומדת היום לרשות החוקרים, מצויה בשני כרכים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. כרך א מקיף את השנים תקכ"ה-תקל"ו (1765-1777) ומכיל 352 עמודים, וכרך ב מקיף את השנים תקמ"ו-תרכ"ז (1786-1867). כרך א הנזכר הועתק בתימן על ידי הדיין הרב חיים חובארה בשנת תרצ"ו (1936), על פי ההזמנה של פרופ' יהודה רצהבי, ונתרם על ידו לבית הספרים הלאומי. כרך זה הודפס בליווי תרגום בשנת תשס"א (2001) על ידי פרופ' יהודה ניני.

בהרצאה אעמוד על קשרי המכתבים בעניין המסודה שהיו לפרופ' יהודה רצהבי ואנסה לברר מי הסמכות שהחזיקה במסודה במרוצת הדורות. כמו כן אדגים מגוון פסקים מהמסודה.

צוהר אל עולם הילודה וההורות בחברה היהודית, על פי ספרות חכמי צפת במאה השש עשרה

ד"ר איל דודסון

במאה השש עשרה ידעה צפת את הפריחה הגדולה בתולדותיה, ובבתי המדרש הסתופפו רבים שביקשו את קרבתם של גדולי הרוח, הפוסקים והמקובלים. רבים מהם היו ממגורשי ספרד או מבניהם. מתוך עולם זה צמחה ספרות ענפה ועשירה במיוחד, שתכליתה תורנית, אבל בין שורותיה חבוי שפע של ערכים היסטוריים. מבין הדיונים בספרות השו"ת, הספרות ההאגיוגרפית, ספרות היומנים האישיים ועוד, עולים נושאים רבים הנוגעים לחיי היום-יום, ובהם עולם המשפחה היהודית. כידוע, הצורך בילדים איננו רק טבעי-קיומי, אלא גם מצווה מדאורייתא, אך בתקופה הנדונה הייתה למרכיב הזה משמעות נוספת והיא טראומת הגירוש. חכמים שונים קראו להגדלת המשפחות, ונאבקו בייאוש של אלה שאיבדו את משפחותיהם. אבל מעבר לכך, התמודדו בני התקופה עם קשיים 'רגילים' שהתלוו אל הקמת התא המשפחתי: בעיות פוריות, הדאגה מפני ההפלה ובריאות העובר, תמותת הילדות וולדותיהן והתמותה הגבוהה של התינוקות. ההרצאה תפתח צהר אל עולם ההורות, לאור הספרות הצפתית במאה השש עשרה. הדיון יתבסס בעיקר על ספרות השו"ת, אבל יעזר גם בספרות הקבלה, פרשנות התנ"ך והיומנים האישיים.

ברית מילה בביתא ישראל

ד"ר יוסי זיו

טקס ברית המילה בביתא ישראל היה שונה במובהק מטקס ברית המילה המקובל בקהילות ישראל. זמנו, מקומו, הלכותיו ומנהגיו היו ייחודיים לקהילת ביתא ישראל באתיופיה. מובחנים היטב משכניהם הנוצרים, שגם נהו למול את בניהם; ושונים בפרטים רבים מהטקס המסורתי הנהוג בקהילות ישראל. במרכז ההרצאה יעמוד הטיעון ששמירת הטהרה כפי שנהגה בכפרי היהודים באתיופיה היא זו שעיצבה את מנהגי המילה הייחודיים לביתא ישראל. ההרצאה תיפתח בתיאור הטקס, בדגש על מנהגיו הייחודיים: **מילה אינה דוחה שבת.** **הקדמת המילה ליום השביעי.** **טקס הברית מתקיים בבקתת הטמאות.** **המוהלת היא תמיד אישה. בדרך כלל קרובת משפחה של הילדת.** **טקס הלידה וקריאת השם מתקיימים ברוב עם ביום הארבעים לזכר והשמונים לנקבה.** בחלקה השני של ההצאה יוסבר כיצד ההקפדה על שמירת הטהרה, שהיא יסוד החיים הדתיים בביתא ישראל, עיצבה את מנהגיו הייחודיים של טקס ברית המילה, כמו גם של טקסים, הלכות ומנהגים רבים נוספים.

התמודדות חכמי מרוקו עם ההתבוללות במאה העשרים

ד"ר אליהו יוסף

חשיפת יהודי מרוקו לסביבתם הנוכרית הואצה עם תחילת הפרוטקטורט הצרפתי. במקומות העבודה המשותפים ובפעולות תרבותיות נוצרו קשרים חברתיים בין יהודים לגויים, והתפתחו קשרים רומנטיים, שגרמו מצד אחד להתבוללות ומצד שני לבקשות גיור. חכמי מרוקו התמודדו עם שתי סוגיות. סוגיית הגיור וסוגיית נישואי בת הגוי והיהודיה לכהן.

בגיור האידיאלי הגוי נחשף לתורת ישראל ולחוכמתה ומתאוה להצטרף לעם היהודי ולשמור את מצוותיו וחוקותיו. לא כך היו בקשות הגיור במרוקו. אלו באו בשל היכרות מוקדמת בין גוי ויהודיה או יהודי וגויה מתוך רצון משותף להינשא כדמו"י. דא עקא שעל פי ההלכה התלמודית אין מגירים בשל רצון לנישואין.

חכמי מרוקו הבינו שמניעת הגיור לא תמנע את המשך הקשר וזה ימשיך להתפתח ומכאן קצרה הדרך לטמיעה ולאבדן. בקרב חכמי מרוקו התפתחו שתי גישות לקבלת גרים. האחת מחמירה המציבה רף גבוה בפני המתגייר ודורשת ממנו עמידה בקבלת מצוות ואף מאפשרת ביטול גיור. השנייה, מקילה ומקבלת את הגיור בדיעבד, גם אם יתברר במשך הזמן שהגר או הגיורת לא עומדים בכללי הגיור.

נישואי בת הגוי והיהודיה לכהן הייתה סוגיה נוספת. בת הגוי (שלא התגייר) היא יהודיה לכל דבר. אלא שעל נישואיה לכהן קיימת מחלוקת בתלמוד ודעות רבות פוסלות אותה לנישואי כהונה. גם כאן התפתחו שתי גישות בקרב חכמי מרוקו. האחת החמירה ומנעה נישואין כאלה והשנייה הקילה ואפשרה אותם.

בהרצאה נעמוד על התפתחות הדעות ועל החכמים המייצגים כל דעה בהקשר ההיסטורי וההלכתי. כמו כן נעמוד על קשרי הגומלין בין הרבנים ועל פולמוסים שהתעוררו בעקבות מדיניות הגיור.

פשיטות רגל של סוחרים יהודים במאה השמונה עשרה ובמחצית הראשונה של המאה התשע עשרה

פרופ' לאה מקובצקי

ספרות השו"ת שנכתבה במאות השמונה עשרה והתשע עשרה, מסמכים מבית המשפט המוסלמי ומסמכים מארכיון חברת הלבנט מכילים מידע רב על פשיטת הרגל של ברוקרים וסוחרים יהודים נתיני האימפריה העות'מאנית, בעיקר בערים איסטנבול, איזמיר ושלוניקי. ההרצאה תעסוק בתופעה זו ועל הדרך בה התמודדו פושטי הרגל הרבים עם פשיטת הרגל מול הנושים שהיו פעמים רבות מוסלמים או נוצרים, ולעתים היו נתינים אירופאים. ההליכים היו שונים בבית הדין היהודי, בבית המשפט המוסלמי ובקנצלריה הבריטית. לא אחת לוותה פשיטת הרגל במאסר החייבים. בדרך כלל ניסו נושים יהודים שלא לכלוא את החייבים שלהם, ונלמד כי רוב פשיטות הרגל של יהודים באימפריה העות'מאנית, כאשר הנושים היו גם יהודים, הוסדרו בבתי הדין היהודיים שפעלו אז בדרך כלל כבוררים. ההרצאה מתייחסת לסיבות לפשיטת הרגל בתקופה האמורה, לאור הירידה הכלכלית של החברה היהודית בעריה המרכזיות של האימפריה העות'מאנית.

עולמות נפגשים: הפיוט והתנועה הציונית

הרב הראל מקיים

שירת הפיוטים מלווה את עם ישראל עוד מימי קדם. בראשית ימי הביניים פרח תחום זה בעיקר בספרד המוסלמית בתקופה המכונה "תור הזהב" ובה קמו משוררים רבים לעם ישראל כריה"ל, אבן גבירול ועוד, ששירתם מלווה את עם ישראל בשולחן השבת ובאירועים חגיגיים מאז ועד ימינו.

מלאכת יצירת הפיוטים לא פסקה גם לאחר תקופת תור הזהב ובכל הדורות כולם, בעיקר בתפוצות הספרדים, המשיכו משוררים רבים לכתוב פיוטים. הפיוטים נסבו בדרך כלל סביב מוטיבים רוחניים דתיים "על-זמניים" העוסקים במעגל השנה, כמיהה לגאולה, שיר ושבח לקב"ה וכדו'. כן הוא גם בפיוטים שנכתבו בדורות האחרונים, העוסקים רבות בתחיית עם ישראל ובשיבה לארצו אחרי 2000 שנות גלות.

עיון בחלק מן הפיוטים שנכתבו בדורות האחרונים מעלה תמונה מעניינת. מלבד ההתעסקות באירועי השעה נדמה כי יש מן המשוררים שביקשו לעודד את קהל שומעיהם לקחת חלק פעיל בתנועה הציונית, ועל כן שילבו בפיוטיהם אוריינטציה ושאפיות ארציות ולאומיות. כך לדוגמה בקהילת חאלב שבסוריה. המשורר רבי רפאל ענתבי מחבר פיוט לחנוכה בשם "מלכי אשאל ממך" באקרוסטיכון "מכבי" – כינוי חשמונאי שבמהלך הדורות כמעט שלא היה בשימוש עד לראשית הציונות, בה המכבי זוהה כ"יהודי החדש", הלוחם למען חירות על ביתו הלאומי. כך גם המשורר רבי אשר מזרחי מתוניס מחבר את "למולדת שובי רוני", ועושה שימוש ברור במילה "מולדת" בהקשר הלאומי המתחדש – ביתו הלאומי של עם, זאת בניגוד לפירוש המסורתי הרואה במולדת מקום הולדה פיזי. פיוטים אלו ודומיהם הפכו לחלק מנכסי צאן הברזל של קהילות יהודי ארצות האסלאם.

ההרצאה מבקשת להציג כמה מפיוטים אלו ולבחון את רוחב השפעתם על הקהילות היהודיות בארצות האסלאם בשיתוף הפעולה עם התנועה הציונית.

תמורות בדיני משפחה במרוקו של תחילת המאה העשרים – חידושם של חכמי מרוקו בשאלת נישואי כהן לבת נכרי

הרב אורי סמט

התורה קידשה את הכהנים וכחלק מקדושתם אסרה עליהם לשאת נשים מסוימות. אחד האיסורים הפחות מוכרים הוא האיסור לכהן להתחתן עם מי שנולדה לאם יהודייה ואב נכרי. שאלה זו מלווה את עם ישראל במשך כל הדורות, אך הפכה נפוצה ביותר בעידן המודרני, ועד היום היא מעסיקה את מחלקות הנישואין ואת בתי הדין בארץ ובעולם.

ההרצאה תציג חידוש הלכתי, שעל פיו ניתן להתיר לזוג שכזה להינשא במקרים מסוימים. מקורו של החידוש הוא בקרב רבני מרוקו שחיו בסוף המאה התשע עשרה ובתחילת המאה העשרים, כשניתן להצביע על התפתחות מסוימת בחידוש. היתר זה אינו מופיע בספרות פוסקי אירופה באותה תקופה.

בהרצאה אנסה לברר על איזה רקע הופיעה שיטתם של רבני מרוקו, ואטען שתמורות חברתיות משמעותיות שהתחוללו בקהילה היהודית של מרוקו בתחילת המאה העשרים, תמורות שבאופן טבעי השפיעו על דיני המשפחה, הן שהביאו לצמיחתו של החידוש המדובר. כן תתייחס ההרצאה להשפעתו של החידוש על הפסיקה בימינו ועל תקפות הטענות של רבני מרוקו לחברה הישראלית היום.

תקנות ומנהגים כביטוי למנהיגות של חכמי בבל

פרופ' שאול רגב

בכל דור ודור מנהיגיו הרוחניים של הציבור ראו חובה לעצמם ליישב בין התנהגות הציבור בענייני דת ומוסר ובין האידיאל ההלכתי והמוסרי. על פי צרכי הציבור ולצורך תיקון הציבור תקנו תקנות והנהיגו מנהגים. בהיותם ערים לצורכי הציבור מחד ובמגבלות כוחם מאידך, השתדלו לתקן תקנות ולהנהיג מנהגים כאלו שהשינוי לא יהיה חד ודרסטי כך שהציבור יוכל לאמץ אותו. לפעמים היו צריכים להוסיף אזהרות ועונשים לעוברים, אם התקנה היתה נחוצה והכרחית. הדוגמה האישית היתה גורם מכריע בהתפשטותו של המנהג, וככל שהדמות הרבנית העומדת בראש היתה בעלת השפעה, הנכונות לקבל את השינוי היתה גדולה יותר. בכתבי חכמי בבל אנו מוצאים מנהגים רבים שבאו לשנות את אורח החיים וליצור גבולות. בעיקר בכתביו של הרב יוסף חיים, הבן איש חי.

את המנהגים השונים הנזכרים בספר בן איש חי אפשר לחלק למספר קטגוריות לפי התייחסות הרי"ח למנהג. התבטאותו כלפי המנהג והתקבלותו שונה ממנהג למנהג. יש מנהגים שהתקבלו ללא עוררין ובפרט כאלה שכבר החלו לנהוג בהם מיעוט של חכמים ותלמידיהם. בהרצאה ננסה למיין את המנהגים על פי הדרך שבה הרי"ח מציג את המנהג ואת תגובת הציבור אליו. פעמים שאין אנו מוצאים תגובה מסוימת אלא רק ציון למנהג. בחלק מן המקרים הוא מציין את דרכו הוא בהנהגה דתית מסוימת עם או בלי המלצה לעשות כן. הרי"ח היה ער לרחשי לב הציבור והכיר וידע היכן הוא יכול לשנות והיכן לא יקבלו את השינוי. בין יתר השיקולים היה גם השיקול של התועלת או הנזק שיכול להיגרם מן השינוי. האם השינוי המקומי יכול להקרין על מקרה דומה שהשינוי אינו רלוונטי בו, או שהשינוי יגרום לאווירה יותר מקלה במקום שההקלה לא רלוונטית. במקרים כאלה הוא יותר על התיקון שרצה להביא והשאיר את המצב על כנו.

עימות בין מסורות מגורשי ספרד ויהודי מרוקו בדורות שלאחר הגירוש

הרב פרופ' משה עמאר

מגורשי ספרד ופורטוגל שהגיעו באלפיהם למרוקו בשנים רנ"ב ורנ"ז (1497-1492), התמקמו בעיקר בערי החוף ובמיוחד בעיר הבירה פאס. היהודים התושבים קיבלו את המגורשים ועזרו בקליטתם בהתאם לאפשרויות שעמדו לרשותם.

כשנתיים לאחר הגעתם של המגורשים לאחר חבלי קליטה קשים, הם החלו לשקם את קהילותיהם. בהתחלה העדיפו להקים קהילות נפרדות מהיהודים התושבים על פי אזורי המוצא בספרד, מעין מה שקרה באימפריה העות'מאנית בעיר שאלוניקי ובערים נוספות. לאחר מספר שנים הבינו המגורשים שאם רוצים להקים קהילה גדולה שיכולה לעמוד מול קהילות התושבים, עליהם להתאחד ולהקים קהילה אחת שתכלול את כל המגורשים.

המגורשים הקימו לעצמם מוסדות מקובלים לניהול קהילה רגילה, בתי כנסת, תלמודי תורה, ישיבות, בתי דין ואף איטליזים לבשר. הם המשיכו במסורת ובמנהגים שהיו להם בספרד שבחלקם היו שונים ממנהגי היהודים התושבים. אחד הנושאים שעורר פולמוס חריף בינם לבין התושבים היו מנהגי כשרות הבשר.

לכאורה מדובר בויכוח הילכתי ואינטלקטואלי בפרשנות מקורות ההלכה, כפי שהדברים באו לידי ביטוי בחיבור 'עץ חיים' לרבי חיים גאגין, שהיה רב קהל התושבים ודוברם בויכוח זה. אולם חריפות הויכוח, דרכי ניהולו והתמשכותו כיוכל שנים, רומזים על מניעים נסתרים שהניעו את הצדדים במאבק זה. דומה שאלה היו מניעים כלכליים והעימות על תפקידי ייצוג הקהילה היהודית מול השלטונות, כפי שנרחיב הדברים בהרצאה.

הראשון לציון הרב יעקב מאיר ופסיקתו בעניין קידושי הילדה חסיבה

פרופ' עמיחי רדזינר

הרב יעקב מאיר, הראשון לציון והרב הראשי הספרדי הראשון לארץ ישראל, כמעט ולא הותיר אחריו כתבים בכלל וכתבים בהלכה בפרט. גם עיון בכלל תיקי הרבנות הראשית ובית הדין הגדול שלה, השמורים בארכיון המדינה, מלמד כי כמעט ואין בהם כתיבה הלכתית של הרב מאיר, וכי הוא ישב מעט מאד בהרכבי בית הדין הגדול אשר בראשו עמד באופן רשמי במשך שמונה עשרה שנה. גם בתיקים המועטים בהם ישב אין בנמצא חוות דעת כתובות פרי עטו, ופסקי הדין הלקוניים גם אינם מאפשרים לדעת מי מההרכב כתבם.

לאור זאת ברורה חשיבותו של פסק דין שנכתב בידי הרב מאיר, בשבתו כרב ראשי לארץ ישראל, וזאת מעבר לעניין הרב שיש בפסק הדין לגופו ובפרשה שבה הוא עוסק. מדובר בפסק דין שאיתרתי במסגרת מחקר ארכיוני רחב על פעילות הרבנות הראשית בתקופת המנדט, והוא עוסק בביטול קידושיה של נערה צעירה שקודשה בעל כורחה. כמה שנים מאוחר יותר שימש פסק דין זה את גד פרומקין, השופט היהודי היחיד בבית המשפט העליון המנדטורי, בשתי פרשות של נישואין בעייתיים בהן עסק בבית המשפט. שימוש זה של בית המשפט בפסק ההלכה שלו הטריד את הרב מאיר ואת יתר חברי הרבנות הראשית. הם ניסו להסביר לפרומקין מדוע אין הנידון דומה לראיה, ומדוע לא ניתן ללמוד מן המקרה בו עסק הרב מאיר למקרים בהם עסק השופט פרומקין.

ההרצאה תתמקד בפסק הדין, בנסיבותיו ובשימוש המאוחר שנעשה בו. היא תמקם אותו על רקע רחב יותר המורכב ממקורות מעטים נוספים שיש בידינו לגבי יחסו של הרב מאיר לנישואי בוסר, קידושי סתר ומקרי עגינות.

על שני טקסים של יהודי מרוקו להגנה על הזכר הנולד לפני ברית מילה: טקס ה'חדקה' וטקס ה'תחדיד'

פרופ' יוסף שיטריט

ההרצאה תדון בשני טקסים החושפים פן מוכר ופן פחות מוכר בתרבות יהודי מרוקו. טקס ה'חדקה' קשור במישורין למאמצי השיקום העצמי שערכו הקהילות היהודיות במרוקו במאות הארבע והחמש עשרה, אחרי תקופת השמד שנכפתה על יהודי צפון אפריקה ואנדלוסיה על ידי שושלת המווחדון (1145-1269). בין יתר המטרות שביקשו מנהיגי הקהילות להשיג הייתה, השכחת דמותו של הנביא מוחמד, שאכלסה את דימויו היהודים בתקופת השמד. לשם כך הם החזירו לתודעת בני הקהילות את דמותו המיוחדת של משה רבנו, בין היתר בטקס ה'חדקה' שהתנהל בבית היולדת ערב ברית המילה. בטקס השתתפו ילדי השכונה שלמדו ב'צלא' והמסֵדֵר הקריא להם שיר ה'חדקה', שהוא שיר שבח וברכה לרך הזכר הנולד, אך עיקרו הוקדש למעשה לדמותו של משה רבנו. שיר זה נכתב בערבית יהודית של ימי הביניים והיה נפוץ בקהילות תאפילאלת, אך היו לו גרסאות שונות ארוכות יותר במרוקו ובקהילות נוספות בצפון אפריקה.

טקס ה'תחדיד' התגבש מאוחר יותר והיה מורכב יותר. הוא התקיים בלילות שבין יום הלידה ויום ברית המילה, פרט לערב שבת. טקס זה מראה את שילוב המלא של שתי התרבויות המרכיבות את התרבות היהודית הדואלית של הקהילות היהודיות במזרח ובצפון אפריקה, תרבות רבנית למדנית מכאן ותרבות עממית סינקרטית מכאן. הטקס התחיל בקריאת טקסטים עבריים, קטעים מן המקרא, תפילות ושירת פיוטים. בו בזמן העביר מסֵדֵר הטקס חרב או סכין גדולה על קירות החדר שבו נמצאת היולדת והתינוק כדי לסמן ולסמל את הגבולות שאסור למזיקין האורבים לבריאותו של היילוד לפני ברית המילה, לעבור אותם. בחלקו השני התקיים אירוע מיוחד של שירה, הנקראת שירת ה'ערובי' ומורכבת משירים ליריים רומנטיים קצרים ממקור מוסלמי הנושאים אותו הלחן. את השירים שרו בעיקר הנשים המשתתפות; חלק מהן נמצא בתוך חדר היולדת וחלק אחר מחוץ לחדר, וכל אשה בקבוצה האחת שרה שיר 'ערובי' ואילו האשה מן הקבוצה השנייה שרה שיר המשך או שיר מנוגד בתכניו לשיר הקודם. תחרות השירה בין שתי הקבוצות נמשכה שעה ארוכה שכן המטרה הייתה ללוות את היולדת והתינוק עד לשעות הלילה המאוחרות, כדי להרתיע את המזיקין מלפגוע בהם. הן טקס ה'חדקה' והן טקס ה'תחדיד' לוו בכיבוד ובמשקאות שהחזיקו את המשתתפים ערים ושמחים.

פסיקה בעין הסערה באגן הים התיכון (1908-1915): בין טכנולוגיה לסמכות רבנית

ד"ר יוסף שרביט

בספר "קול צעקת הרועים" (תוניס, תרע"ה) לרב אליהו בן גיגי (1870-1931), סעידה, אלג'יריה - מחוז אוראן, דרומית למסקרה), מתקיים דיון סוער על שאלת טחינת הקמח למצות באמצעות טחנת קמח מודרנית (טחנות גליל-צילינדר-Moulins à cylindres). לפנינו סוגיה קלאסית המציגה התמודדות הלכתית עם טכנולוגיה מודרנית. משנת 1908 נתפשט ההיתר לעשות שימוש באותן טחנות קמח ברחבי צפון אפריקה וברוב ערי אירופה. חכמי אלג'יריה שבו והתירו אותן טחנות קמח בשנים 1909-1911, אלא שבשנת 1912 החליט הרב חיים יוסף מאמאן, דיין בקהילת אוראן (מערב אלג'יריה) לאסור את השימוש בהן. פסק דינו נתמך בידי הרב רפאל חיים משה (רחמ"ן) רבה של ג'יברלטר ובידי חכמים מירושלים, מחברון ומצפת. הדבר עורר מבוכה גדולה ברחבי אלג'יריה, ובמיוחד במחוז אוראן, ולפיכך נחלצו גדולי הלכה באלג'יריה להגנה על ההיתר. בד בבד עם פסק הדין של הרב מאמאן, פרסם במקביל הרב רחמ"ן את ספרו "קול תחינה וקול טחנה (ירושלים, תרע"ב). לעומתם וכתגובה על כך, ויש לומר בהתרעמות גדולה, יזם תלמידו המובהק של הרב חיים בלייח, מתלמסן, הרב אליהו בן גיגי רב קהילת סעידה, הוצאה לאור של הספר "קול צעקת הרועים", ובו מכונסים כל הפסקים המתירים את אותן טחנות קמח מודרניות, בצירוף כל התייחסויותיהם של יצרני אותן טחנות קמח שנויות במחלוקת. במקביל הוציא בית הדין של אלג'יר פסק דין המתיר את השימוש בהן. ההרצאה תדון בסערה זו, תוך בחינת עמדות שני הצדדים ובחינת המאבק על הסמכות הרבנית שנשחקה באלג'יריה בעת החדשה.

מקורם הזורואסטרי של חג המימונה ומקבילותיו בארצות האסלאם

גב' אסתר שקלים

המימונה נחשבת כ"חגם של יהודי מרוקו". במרוקו היא נחוגה בפאר וברוב עם וניצבה בחשיבותה בשורה אחת עם החגים המקודשים בקהילה זו. במקביל למימונה נחוגים באיסרו חג פסח באופן דומה החגים "הסהרנה" בקרב יהודי קורדיסטאן, ו"רוז-י סאל" (או "רוז-י באג") אצל יוצאי פרס. בעבר נחוג החג כמעט בכל קהילות ספרד והמזרח.

חוקרים רבים ניסו לפצח את חידת מקורה של המימונה ולתת פרשנויות לשלל מנהגיה: רובם הגדול ניסו לעגן את החג במקורות יהודיים למיניהם. אחרים הסתמכו על עובדת ייסודה וקיומה של המימונה בגולה דווקא, וראו את מקורה כחג שנועד לחזק את הקשרים בין המיעוט היהודי לבין קהילת הרוב, או כחג שהחל במרוקו ומקורו בהשפעות של התרבות והאמונות העממיות המקומיות בצפון אפריקה.

אולם איש מהחוקרים לא הצליח לתת הסבר כולל, מקיף ומניח את הדעת לכלל המנהגים בחג, ובעיקר לעובדה שבעיני החוגגים בקהילות השונות בגולה נחשב החג כ"ראש השנה". ההרצאה תנסה להוכיח, כי שורשיה של המימונה אינם יהודיים כלל וכלל, ויסודה במנהגי נורוז, ראש השנה הפרסי העתיק, הנחוג עד היום באיראן ובארצות ובתרבויות רבות, שהיו בזיקה לאימפריה הפרסית הקדומה, ובעבר נחוג אף בספרד, צפון אפריקה וארצות המזרח הקרוב.

השוואה בין מנהגי הנורוז מקדמא דנא ועד היום באיראן ומחוצה לה לבין מנהגי המימונה בעדות ישראל השונות, מעלה דמיון מדהים ומפתיע, המוביל למסקנה כי מנהגים יהודיים אלו קיבלו את השראתם המקורית מחג הנורוז, והם מקבלים משמעות ברורה והרמונית במסגרת תפיסותיה של הדת הזורואסטרית, בה האמינו המלכים באימפריה הפרסית העתיקה.

תחת חסותה של ממלכה זו חי חלק גדול של העם היהודי תקופה ארוכה, ובהשפעת נורוז, שהיה החג המרכזי והמרשים ביותר בממלכה, כונן "נורוז היהודי", הוא רוז-י סאל. נדידות היהודים בעקבות כיבושי האיסלאם הביאו עימם את נורוז היהודי לקהילות יהודיות חדשות, וביניהן יהדות מרוקו, שבחרה לקרוא לחג "מימונה", שם שמשמעותו קשורה לעצם מהותו של הנורוז הפרסי. ברבות השנים הועלה החג בקודש וקיבל צביון ומשמעויות יהודיות.

